

ТАРИХ — ИНСОН, ЗАМОН ВА МАКОН ФАЛСАФАСИ

Нарзулла ЖЎРАЕВ

Сиёсатшунослик фанлари доктори,
профессор

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Аннотация

Ўзбекистонда тарихшунослик, фалсафа, фалсафа тарихи бўйича фундаментал тадқиқотлар бор. Бироқ тарихни фалсафий тушуниш, унинг мантикий таҳлилига бағишланган тадқиқотлар мавжуд эмас. Мақолада тарих фалсафаси, тарихий ҳодиса ва воқеалар инсон ақли ва тафаккурининг маҳсули эканлиги, инсон тарихнинг яратувчиси, иждокори ва муаллифи масалаларига оид илмий концепция илгари сурилади.

Аннотация

В Узбекистане имеются фундаментальные исследования в области историографии, философии, истории философии. Однако отсутствуют понимание и логический анализ истории философии. Таким образом, в данной статье выдвигается научная концепция, что история философии, исторические события и явления считаются продуктом человеческого разума и сознания, и именно человек выступает в качестве создателя и автора истории.

Abstract

Tarixshunoslik in Uzbekistan, philosophy, fundamental studies on the history of philosophy. However, to understand the philosophy of history, logical analysis. In this article the history of philosophy, historical events and completion of the construction of the human mind and thought, but of human history, the creator and the author argued that as scientific ijodkori kontsepsiya.

Калит сўзлар: тарих фалсафаси, цивилизация, тарих абадияти, ҳаёт фалсафаси, методология, фан методологияси, шўро методологияси, ренессанс, интеграция, миллий ғоя, коммунистик мафкура, тарих ҳақиқати, тарихий мантик.

Ключевые слова: история философии, цивилизация, жизненная философия, методология, методология науки, методология советской науки, ренессанс, интеграция, национальная идея, коммунистическая идеология, правда истории, историческая логика.

Keywords: history of philosophy, tsivilizasiya of history, philosophy of life, methodology, and the methodology of science, methodology sho'ro, renaissance, integration, national idea, the communist ideology. historical truth, historical logic.

Тарихни вақтдан ажратиб бўлмайдим. У аниқ бир вақт, муддат ва замонда юз берган, муайян маконда вужудга келган, ўз даври одамларининг ақлий салоҳияти, мақсадлари ва иддаолари туфайли содир бўлган воқеа-

ходисалар тизимидир. Ана шу замон ва маконда шаклланган анъаналар, турлича қарашлар, маънавий-руҳий ходисалар, ижтимоий муносабатлар замирида хатти-ҳаракатлар ўз изини қолдиради. Ҳаракатлар замирида эса муайян мақсад ва интилишларни ўзида мужассам этган воқеалар ётади.

Тарихнинг ўзига хослиги, ижтимоий ходисалиги муайян давр, замон ва макон моҳиятини ўзида мужассам этганлиги билан, унинг бутун феноменини белгилаши билан баҳоланади. Бошқача қилиб айтганда, унинг мазмун-моҳияти ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳодиса сифатидаги ўзига хослигини кўрсатади. Айниқса, юксак кўтарилишлар, сакрашлар, тараққиётнинг энг баланд чўққиларига чиққан даврларда тарихнинг ренессанс ҳодисасини вужудга келтирувчи буюк воқелик шаклидаги феномени кўзга яққол ташланади.

Тарих инсон орқали вужудга келади ва инсон орқали абадиятга айланади. Инсон онги ва тафаккури, қалби ва туйғулари орқали юзага келган ҳодиса сифатида кадриятга айланади. Ана шу жиҳатдан қараганда инсон ақл-идроки, унинг тафаккур даражаси, ҳаётини фалсафаси, жамиятни тараққий эттириш йўлидаги саъйи ҳаракатлари, бутун бир халқ, бутун бир жамият менталитетини белгилайди. Ана шу менталитет – миллат ёки халқнинг умумий маданий-маънавий даражаси, ақл-идроки ва тафаккур майдони нечоғлигига қараб тараққиётнинг ёхуд таназзулнинг мазмун-моҳияти очилади. Тарих ўта мураккаб, ўта зиддиятли, айна пайтда ниҳоятда қудратли руҳият орқали, фаолият орқали хотирага айланади. Турли ижтимоий-сиёсий ходисалар, воқеалар шу тарзда вужудга келади ва тарихий тараққиёт шажарасининг бўғинларини ташкил этади.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда, узоқ ўтмишимизнинг юксак цивилизациялашган даврлар билан таназзулга учраган пайтлари, уларнинг мантиқий, сиёсий ва ижтимоий асослари, иқтисодий замини ва сиёсий тафаккури билан яхлит ҳолда тадқиқ этилганда унинг яхлит фалсафаси вужудга келади. Бир бутун қиёфаси яратилади. Шу тарзда тарих феномени орқали аждодларимиз феномени, миллат ва халқ сифатидаги менталитети кўзимизга яққол ташланади.

Умумжаҳон тарихини ўрганиш, инсоният ўтмишини тадқиқ этиш бизга инсон ҳақидаги тушунчаларимизни бойитишга, инсон фаолияти, унинг имкониятлари хусусидаги хулосаларимизни кенгайтиришимизга ёрдам беради. Биз инсоният тарихини, жумладан, ўз аждодларимиз ўтмишини ўрганиш орқали оламни ўрганамиз, олам ҳақидаги тасаввурларимизни бойитиб, хулосаларимизга яна ҳам аниқлик киритамиз. Бизнинг олам ва одам

ҳақидаги тушунчаларимизни кенгайтиришимизнинг ягона йўли оламни тадқиқ этиш, оламни англаш, уни тушунишдир.

Тарих кишилиқ жамияти тараққиётининг яхлит моҳиятини тафаккур орқали идрок этиладиган инсон онгидаги сувратидир. Шундай экан, биз оламни тарих орқали, инсоният тараққиётининг босқичлари, эволюцияси орқали англаймиз. У туфайли бугунги кунимизнинг мазмунини, моҳиятини тушуниб оламиз, эртанги кундаги мақсадларимизни, орзу-умидларимизни белгилаймиз. Демак, биз ўзимизни оламдан ажралган ҳолатда тасаввур этолмаймиз. Бошқача айтганда, оламдан айри туша олмаймиз. Оламдан айрилсак, ўзимиздан айриламиз. Оламни йўқотсак, ўзимизни, ўзлигимизни йўқотамиз. Олам ва одам ўртасидаги боғлиқлик айни олам яхлитлиги ва одам бутунлигидир. Айни ана шундай муштараклик уларнинг ҳар иккисини, айни пайтда бир-бирини ҳам тўлдириб туради ва бутун ўтмиш, бугун ва истиқболни боғлаб туради. Тарих хотирасининг абадиятини, узвийлигини, давомийлигини белгилайди. Тарихий тафаккур ва тарих фалсафасининг ноёб қадрияти, буюқ сабоғи ана шунда.

Тарих – инсон ҳақидаги, одамлар ҳақидаги фан. Бироқ у бугуннинг одамлари, кечинмалари, ҳис-туйғулари, фаолиятлари ва муносабатлари хусусида эмас. Балки ўтган аждодларимиз турмуш тарзи, ахлоқий-руҳий кечинмалари, содир этган воқеа-ҳодисалари, мақсад ва иддаолари ҳақидаги фандир.

Аслини олганда, тарих фақат ўтмиш ҳақидаги маълумотлар ёки тушунчалар йиғиндиси эмас. **Унинг буюқ қудрати, тарбиявий кучи, мураббийлик моҳияти ўтмишни ўрганиш, тадқиқ этиш орқали бугунни баҳолаш, бугунни англаш, бугунги одамларни тушуниш ва уларни йўлга солиш борасидаги фикрларни, ғояларни ўзида мужассам этганида!** Ана шунда истиқболни белгилаш, мавжуд жараёнлар оқимини прогнозлаш имконига эга бўламиз. Агар биз тарихга ана шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, унинг бутун кўламини, инсоният ва жамият тараққиётидаги родини чуқурроқ англаймиз. Муаррих тарихий саналар, воқеалар, ҳодисалар атрофида фикр юритар экан, у энг аввало инсон, унинг дунёси хусусида ўйлаши керак, дедик. Агар ҳақиқатдан ҳам **инсон тарихнинг тадқиқот объектига айлансагина, у орқали, фақат ва фақат у орқалигина тарихнинг бутун кўламини, моҳиятини очиб бера оламиз.** Акс ҳолда, қуруқ баёнчиликдан иборат бўлган маълумотлар тўпламларини яна яратаверамиз, одамларни бездираверамиз. Юқоридаги хулосалар ва мушоҳадаларни ҳисобга олиб, **тарихшуносликни инсоншунослик,** дейишимиз мумкин.

Агар чиндан ҳам тарихни маънавият ва руҳият феноменига айлантурсак, аниқроғи, уни шундай идрок этиб, шундай тадқиқ этсак, яна ва яна ўтмишни сана ва воқеалар орқали эмас, инсон орқали ўрганишга эҳтиёж сезамиз. Охир-оқибатда **Инсон тарихнинг яратувчиси, иштирокчиси, дунёга келтирувчи энг олий хилқат эканлигини ва бу рад этиб бўлмас ҳақиқат, тенгсиз қадрият эканлигини тан оламиз.**

Инсоният тарихи бу ҳар биримизга боғлиқ бўлган, ўзлигимизни кўрсатадиган, бизнинг олис шажарамизни, наслу насабимизни, инсоний қадру қимматимизни белгилайдиган муқаддас ва мўътабар воқелик. Биз уни шундай тушунишимиз ва шундай қабул қилишимиз керак. Агар ўтмишимизга шундай муносабатда бўлсак, ана шу юксакликдан туриб унга қарасаккина, тарих айни тафаккур маҳсулига айланган тақдирдагина бизни маънавий жиҳатдан бойитиши, руҳиятимизга қудрат бахш этиши мумкин бўлади. Ана шу жиҳатдан қараганда бутун ҳаёт шажарасини давом эттираётган, ўзига хос тарих яратаётган одамларнинг дунёқарашлари, маънавий-руҳий кечинмалари, инсонлик шаъни нималарга боғлиқлиги, унинг илдизлари қаёқларга етиб бориши ва қандай маънавий сарчашмалардан озуқа олаётганлиги аниқ бўлади ва у бевосита тарих ва тарихшунослик билан боғлиқ эканлиги кўзга яққол ташланади. Агар тарих чиндан ҳам фалсафа ва тафаккур маҳсулига айлантирилса, замондошларимизнинг ўтмиши кимларга бориб тақалиши аён бўлади ва ҳаётда ўз ўрнимизни белгилашимизга, ўзимизнинг кимлигимизни англаб олишимизга ёрдам беради.

Ҳаётда абадий яшайдиган мавжудот йўқ. Жамики мавжудоднинг ибтидоси ва интиҳоси бор. Ана шу ибтидо ва интиҳо ўртасидаги воқелик ҳаёт тарихига айланади. Аслини олганда ҳаётда фақат абадият ва унга дахлдор бўлган тафаккургина боқийдир. Замонлар, жараёнлар, ҳодиса ва воқеаларнинг бари ўткинчи. Бироқ, уларни бир-бири билан боғлаб, ҳаёт шажарасини давом эттириб турган олий хилқат – **инсон мавжуд экан, ҳаёт абадияти тарих ва тафаккур абадиятига айланади. Шунинг учун ҳам вақт ўткинчи, тарих эса абадийдир. Шунинг учун ҳам тарихни тафаккурдан ажратиб бўлмайди.**

Дарҳақиқат, воқеалар, жараёнлар шаклан ўзгараверади, янги ҳодисалар, янги воқеалар ҳаёт мазмунини ўзгартираверади. Турмуш тарзини ва ҳатто ақидаларни ҳам янгилайди. Бироқ, яхлит абадиятга айланган ҳаёт ва инсоният шажараси тарих абадиятини ва узлуксизлигини сўзсиз таъминлайди. Шу зайлда ҳодисалар, воқеалар ва жараёнлар бир-бирини инкор этиб, бир-бирини рад қилиб давом этаверади. Тарихнинг яхлитлиги, бир бутунлиги ана шу қарама-қаршиликларни тўлалигича ифода этишида!

Тарих фалсафаси унинг конкрет воқелик ва ҳаёт фалсафаси билан узвий боғлиқлигида!

Тарихий тафаккур, тарихий хотира ана шу тарзда шаклланади. Рад этиб бўлмайдиган, сохталаштирилмайдиган мутлақ ҳақиқатга, олий қадриятга айланади. Инсон қалби ва онгига эса ўз ўтмишини ўрганишга қизиқишнинг пайдо бўлиши орқали таъсир этади.

Тараққиёт тамойиллари, цивилизация эҳтиёжлари шундай. Биз ўтмишда яшамаслигимиз, уни такрорламаслигимиз, аксинча, уни ўрганишимиз, тадқиқ этишимиз ва аниқ хулосаларга келиб яшашимиз керак. Айни ана шу хулосалар асосида истиқболимизни белгилашимиз, ўзимизни ҳам, жамиятни ҳам маънавий жиҳатдан камолотга етказишимиз даркор. Биз ўтмишни тиклаш, тарих ҳақиқатини ўз ўрнига қўйиш орқали тафаккуримизни бойитамиз, тушунчаларимизни кенгайтирамыз, ҳаёт фалсафаси орқали ислоҳотлар фалсафасини, ислоҳотлар моҳиятини чуқурроқ англай бошлаймиз. Натижада ўз-ўзимизни ислоҳ қиламыз, ўз-ўзимизни янгилаймиз. Ва ниҳоят, ана шу жараён орқали жамиятни янгалаймиз, ҳаётни янгилаймиз. Унинг мазмунини бойитамиз. Зотан, миллий истиқлол ғоясининг, давлатимиз олиб бораётган кенг миқёсли ислоҳотларнинг олий қадрияти ана шунда!

Биз Ватанимиз тарихи ва халқимиз ўтмишини ўрганиш орқали бугунги кун учун масъуллик туйғусини шакллантирамыз. Тараққиётнинг янги даври остонасида турганимизни ва халқимизнинг буюк келажагига асос солишга масъул эканлигимизни, дахлдорлигимизни тушуна бошлаймиз. **Яна бир ҳақиқат бор: “Ўтмиш уни англагангагина хизмат қилишини, келажак эса унинг ҳақиқий бунёдкоригагина тегишли эканлигини англамоғимиз керак”.** Бу ҳақиқатни англаш учун тарихий тафаккур, тарихий хотира зарур. Тарихнинг ҳақиқий фалсафаси, унинг ақл заковатимиз ва онгу шууримизга таъсири ҳудди ана шу ғоя билан белгиланади.

...Янгиланишлар даври ҳамиша ўтмишга қизиқишнинг беқиёс даражада ўсишидан бошланади. Айни ўтмишга қизиқиш одамни истиқболга интилишга, уни аниқ йўналишга сола билишга даъват этади. Ўтмиш воқеалари, тарихий ҳодисалар бугунги хулосаларимизни тиниқлаштиради, эртанги кунимизнинг, режаларимизнинг асосини ва ҳақиқатини кўрсатиб беради. Ана шу нуқтаи назардан биз бугун тарихнавислик ва тарихшуносликдаги солномачилик, қуруқ рақамбозлик, баёнчилик иллатларидан бутунлай қутулишимиз даркор. Тарихий обидаларнинг рўйхати, уларнинг қурилган вақти, шаҳарларнинг номларию жуғрофий ҳудудлари билан кифояланмай, ана шу замин ва унда асрлар мобайнида

яшаган халқ даҳоси, унинг қудрати ва бу қудратнинг пайдо бўлиш омилларини ўрганмоғимиз керак. Зотан, буюк кашфиётлар, оламшумул ихтиролар, афсонавий шаҳарлар, қудратли сиёсату донгдор давлатлар тўсатдан пайдо бўлмайди. Уларнинг юзага чиқиши учун йиллар тугул, асрлар мобайнида тажриба тўпланади, тафаккур шаклланади. Тарихшуносликда ана шу эволюцион жараён, унинг генезиси, илдизлари, халқнинг ижтимоий-маънавий динамикаси ҳисобга олинмоғи керак. Демак, инсоннинг тарихда кескин бурилиш ясаган, жаҳон цивилизациясига кучли таъсир ўтказган тафаккур кенгликларини, унинг тараққиёт жараёнларини ўрганишимиз зарур. Биз бугунги ва келгуси авлодни худди ана шундай йўл билан тарбиялашимиз даркор. Унинг воқеа ва ҳодисаларга муносабатини онги, тафаккури орқали ва энг муҳими, қалби орқали ўтказишимиз керак. Токи ёш юракда ва мурғак тафаккурда тарих ҳақиқати абадий қолсин, уни эзгуликка даъват этиб турсин. Бунинг учун ҳар бир воқеа моҳияти, тарих фалсафаси, ҳаёт мантиғи муштарак ҳолда ўрганилмоғи керак.

Шўро даври тарихнавислиги ва тарихшунослиги миллатимиз ва умуман “кичик халқлар” бошига келтирган кулфатларнинг адоғи йўқ. Марксистик назария методологиясига асосланган ва коммунистик мафкура билан тиш-тирноғигача қуролланган тарихнавислик методологияси бутун ўтмишимизни сохталаштириб юборди. Миллий ўзлигимизни унутишга, аждодларимизни хотирамиздан ўчиришга мажбур қилди. Фақат ўз мақсади ва ғояларига мос келадиган жиҳатларинигина сақлаб қолиб, қарийб тўрт минг йиллик тарихимизни бутунлай йўқ қилди. Тарихий хотирадан, тарихий тафаккурдан айириб қўйиш оқибатида инсонни олий мавжудод сифатидаги қадриятини поймол этди. Уни ҳам маънавий, ҳам жисмоний мутеликка, карамликка, кулликка мажбур қилди.

Шўро олимлари ўтмишдаги фақат хунрезлик воқеалари, уруш ва вайронагарчиликлар ҳақидаги воқеалар билан тарихни тўлдириб ташлашди. Миллат тарихи ва умуман инсоният тарихи урушлар, хунрезликлар, бир бирини маҳв этиш ва қатл қилишдан иборат қилиб кўрсатилди. Натижада бир ёқлама, ўқувчи ҳафсаласини пир қиладиган урушлар ва давлатлар тарихи яратилди. Ҳақиқий тарих – инсоний тафаккур эволюцияси, инсон қалби зиддиятлари, аждодларимиз қувонч ва изтироблари, уларнинг буюклиги, даҳолик қудрати ва заиф жиҳатлари ўртасидаги зиддиятлардан иборат бўлган яхлит тарих барбод этилди. Шундай қилиб ҳаёт ҳақиқати ҳам, тарих ҳақиқати ҳам, илмий ҳақиқат ҳам атайлаб бузиб ташланди. Тарих ҳукмрон мафкурага қурбон бўлди.

Буларнинг ҳаммаси тарихий тафаккуримизни ҳам, тарих тушунчаси ва фалсафасини ҳам чегаралаб қўйди. Тарихни буюк яратувчиликка ва комилликка даъват этувчи кудрати атайлаб синдириб ташланди. У ҳукмрон ғайриинсоний сиёсатга қурбон қилинди. Ваҳоланки, тарих фалсафаси муқаррар тарихий жараёнларга руҳ ва янгиланиш ато этадиган ғоятда кучли воситадир.

Истиқлол туфайли биз бутунлай янги ҳаётни, бутунлай янги жамиятни курдик. Бу борада катта тарихий ютуқларга ҳам эришдик. Янги жамиятнинг пойдевори қўйилди. Унинг сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий асослари яратилди ва у ривожлантирилмоқда. Бошқача айтганда, қарийб тўрт минг йиллик тарихимизда бутунлай янги тараққиёт даври бошланди. Бу ХХІ аср тақдири, мамлакатимиз ҳамда миллатимиз истиқболи билан боғлиқ бўлган янги цивилизация даврининг бошланиши, десак хато қилмаймиз. Дарҳақиқат, **Ўзбекистон мустақиллиги – янги тамаддуний босқич!** Чунки, ҳар қандай цивилизация халқнинг, миллатнинг ўзлигини англашидан, буюк келажакка қатъий ишонч билан интилишидан бошланади. Буюк тарихий сакрашлар, ренессанс ҳодисалари миллий уйғониш ва миллий ўзлигини англаш жараёни узлуксиз, тадрижий давом этса бир неча ўн йилликлар, балки юз йилликлар мобайнида майдонга чиқади.

Бироқ, ана шундай тарихий янгиланишлар ва буюк цивилизация остонасида туриб, цивилизациялашган жамият маданияти қандай бўлиши керак, биз ўзимизни бунга қай йўсинда тайёрлашимиз лозим, бу буюк тарихий жараёнларга қандай қилиб ҳисса қўшишимиз мумкин? – деган ҳақли саволлар ҳам туғилади.

Бундай саволларга жавоб беришимиз учун биз, энг аввало, юқорида айтганимиздек, тарихга бўлган муносабатни тубдан ўзгартиришимиз, хусусан, марксизм-ленинизм ғояларига асосланган методологиядан буткул воз кечишимиз, фанларнинг ўзаро яқинлиги ва уйғунлигини таъминлашимиз, уларнинг бир-бирини тўлдиришига, бир-бирини бойитишига йўл очиб беришимиз керак. Демак, фанлараро интеграцияни чуқурлаштиришимиз керак. Ана шунда бизнинг қайсидир тарихий рақамлар ва воқеалар ортидаги ҳаёт, кечинмалар, зиддиятлар борасидаги тушунчаларимиз кенгаяди, хулосаларимиз ёрқинроқ гавдаланади. Ана шунда биз тор доирада фикрлаш, тор тушунчалар ва улар оқибатида пайдо бўлган, куракда турмайдиган “ақида”лардан қутуламиз. Ўтмишга, бугунга ва истиқболга кенгроқ қарашга, уни яхлитлигича, бутун яхшилигию ёмонлиги, оқ ва қора томонлари билан бир бутунлигича қамраб олишга эришамиз. Натижада энг адолатли, энг асосли ва кенг қамровли хулосалар чиқарамиз. Мустамлакачилик даври

талаби ҳамда соф илмий ҳақиқатдан узоқлашган тарихнавислик концепцияси ва методологиясининг занг босган темир қобикларидан чиқиб кетиш, ҳар қандай сохта тўсиқларни синдириб, ҳаётга бўлган муносабатларимизни кенгайтириш имконига эга бўламиз. Тушунчалар, ғоялар, қарашлар ва ёндашувлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни мустаҳкамлаш чинакам маданият, чинакам миллий раванқ эҳтиёжи эканлигини англамоғимиз зарур.

Тарихни тадқиқ қилиш ва ёзишда биз ўз миллий психологиямиз, анъаналаримиз ва миллий мушоҳадамиздан келиб чиқамиз. Шу боис ўзбек халқи тарихини ёзган бошқа миллат вакили бўлган ажнабий олим билан ўзбек олимнинг нуқтаи назари бир-биридан фарқ қилади.

Бунинг икки жиҳати бор: **Биринчидан**, бегона қалб, бегона дунёқараш ҳар қандай шароитда ҳам бегоналигича қолаверади. У ҳеч қачон бошқа бир миллатнинг миллий хусусиятларини, кечинмаларини, унинг ўтмишдаги мураккабликлари ва зиддиятларини тўлалигича ҳис қила олмайди.

Иккинчидан, фан ниқобидаги сиёсий ўйинлар ва мақсадлар ҳам борки, бу даҳшатли ва миллат бошига қирон келтирувчи мафкура билан боғлиқ. У тарих ҳақиқатини атайлаб бузади, уни ҳеч бўлмаганда чалкаштиради. Бунга зид равишда ўз миллий тарихнавислик анъаналаримизни тиклашимиз даркор. Масалан, ўтмишда ўтган кўплаб муаррихларимиз асарларида турли ривоятлар, афсоналар, ҳикматлар, ҳикоятлар учрайди. Бу нарсалар тарихий факт ва ҳақиқат сифатида алоҳида қимматга эга бўлмаса-да, воқеалар моҳиятини англашимиз ва тафаккур, мушоҳада тарзимизнинг шаклланишида муҳим ўрин тутаяди.

Дарҳақиқат, бизда миллий тарихнависликнинг ўзига хос мактаби мавжуд. Бу мактаб ўзининг халқчил, содда, раван, барча учун бирдай тушунарли бўлган услуби ва беқиёс жозибаси билан алоҳида ажралиб туради. Ана шу сеҳр ва оҳанраболик бир неча асрлар муқаддам яратилган қатор шоҳ асарлар қаторида «Темурнома», «Зафарнома», «Бобурнома», «Хумоюннома»ларнинг беқиёс қийматини ва барҳаётлигини таъминлаб келмоқда.

Айрим тарихчи олимларимиз “Тарихда ҳеч қандай агар-магар кетмайди. У конкрет далилга таянади” деган фикрдалар. Балки, бу билан улар тарих ҳақиқати, тарихий воқеалар ва далиллар атрофида аниқ фикрлаш ва асосий хулосаларни илгари суриш зарурлигини таъкидлашмоқчидир. Бироқ, энг аввало, ҳақиқий тарихни ёзишнинг йўналишлари, услублари, шакллари назарда тутмоқ лозим. Бу тарихнависликда алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, улар қуйидагилардан иборат:

Биринчи йўналиш: тарихий хронологик йўналиш. Бунда воқеалар,

саналар хронологик тарзда жойлаштирилади ва тизимга солинади. Бошқача қилиб айтганда, воқеа ва саналар рўйхатидан иборат бўлган маълумотнома тайёрланади. Бунга Р.Шоғуломов ва В.Тюриковларнинг “Мустақиллик солномаси” китобини мисол қилиб келтириш мумкин. Бундай китобда ҳақиқатдан ҳам ҳеч қандай “агар-магар”га эҳтиёж бўлмайди. Бироқ, бу тўлақонли тарих эмас. У тарихий воқеалар ва саналар тўплами, холос. Маълум бир давр тарихи устида ишлаётган олим ёки мутахассис учун бундай китоб ёрдамчи қўлланма вазифасинигина бажаради.

Иккинчи йўналиш: фундаментал тадқиқот. Бунда ҳар қандай воқеа-ходисалар, тарихий далиллар чуқур илмий таҳлил этилади. Назарий хулосалар илгари сурилади. Тадқиқот объекти қилиб олинган давр ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ўрганилади ва ўша давр воқеалари моҳиятини илмий жиҳатдан тадқиқ этилади. Тадқиқот объекти бўлган даврнинг илмий-назарий моҳияти очиб берилади. Бунга Берунийнинг “Ҳиндистон”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, Самарқандийнинг “Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн”, Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг “Тарихи Рашидий”, Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”, Байҳақийнинг “Тарихи Байҳақий”, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, А.Тоинбининг “Тарихни англаш” (“Постижение истории”), “Цивилизация тарих ҳукми олдида” (“Цивилизация перед судом истории”), К.Ясперснинг “Тарихнинг маъноси ва мақсади” (“Смысл и назначение истории”) ва бошқа қатор асарларни мисол келтириш мумкин. Айни ана шу нодир ва маҳобатли асарларда тарихий жараёнлар, инсониятнинг тарихий тараққиёт босқичлари, эволюцияси айни **“агар-магар”** орқали таҳлил этилади. Шунда тарихий жараёнлар мантиғи, фалсафаси, мазмун-моҳияти очилади ва аниқ илмий асосланган назарий хулосалар юзага келади. Масалан, қайсидир тарихий воқеа нега айни шу патда юз берди. Нега олдин ёки кейин эмас. Агар олдин юз берса нима бўлардию кейин юз берса нима бўлади? бундай саволларнинг тузилиши табиий. Бунга фақат илмий асосланган жавоб керак бўлади.

Кейинги йилларда академик А.Асқаровнинг “Ўзбек халқи келиб чиқиш тарихи”, Ҳ.Содиқовнинг “Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати”, Н.Низомиддиновнинг Шарқ халқлари тарихига доир бир неча китобдан иборат академик тадқиқотлар туркуми дунёга келди. Булар чиндан ҳам ўзбек тарихшунослигида муҳим воқеа ҳисобланади. Бундай фундаментал тадқиқотлар фан даражасини, унинг тараққиётини белгилайди. Лекин барибир, тил устида ишлаш, сўзни чуқур ҳис қилиш, мукамал таҳрир ҳеч қачон долзарблигини йўқотмайди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида фашистлар Москва остонасига келиб

қолган энг хатарли пайтда 1942 йили СССР Қуролли Кучлари Олий Бош қўмондони Сталиннинг 260-буйруғи эълон қилинади. Буйруққа биноан хоинлар, асирлар бўлмаслиги, бунга йўл қўйилмаслиги керак. Демак, фронтдаги аскарлар орасида ким қўрқоқлик ёки сотқинлик қиладиган, орқага тисариладиган бўлса, отиб ташланиши лозим. Бу ўта шавқатсиз ҳукм эди. Бироқ, давлат пойтахти – Москва тақдири ҳал бўлаётган бир пайтда бундай хулосага келиш ўзини оқлайди. Чунки, **агар** Москва – пойтахт забт этилса, фашистлар Владивосток ёки Марказий Осиё республикаларигача кириб келиши шарт эмас эди. **Магар** шундай қарор қабул қилинмас экан, пойтахт қўлга киритилгач, бутун мамлакат Гитлер тасарруфига ўтар эди. Ана шу ерда тарихий воқеа-ҳодисаларни мантиқий, сиёсий, фалсафий тадқиқ этиш, “**агар-магар**” нуқтаи назаридан таҳлил қилиш, шу асосда аниқ илмий-назарий хулоса чиқариш керак бўлади. Ана шунда аниқ тарихий вазиятга, мавжуд сиёсий, иктисодий, ижтимоий ҳолатга, ғоятда оғир, таҳликали манфаатлар тўқнашуви шароитига муносиб баҳо берилган бўлади. Бу билан мутлақо Сталинни оқлаган, унинг қаттол диктаторлигидан кўз юмган бўлмаймиз. Аксинча, фақат бир тарихий ҳужжатнинг моҳиятини у қабул қилинган шарт-шароит, мамлакат ва халқ, қолаверса, бутун инсоният тақдири билан боғлиқлиги жиҳатидан очган бўламиз.

Яна бир мантиқий муаммо. **Агар** Гитлер санъат коллежидан ҳайдалмаганида, балки у ўз соҳаси бўйича мутахассис бўларди-ю, тарихий тақдир уни ҳокимият тепасига олиб чиқмас эди. Шунда фашизм бу даражада кучаймас, эллик миллиондан ортиқ инсоннинг ёстиғи қуримас, юзлаб шаҳарлар, минг-минглаб завод-фабрикалар, миллионлаб гектар ҳосилдор ерлар яқсон қилинмас эди.

Магар Сталин ўта шавқатсиз ва қаҳрли қарорга келмас экан, балки ярим ночор совет армияси тарихий ғалабани қўлга киритолмас, ер юзидан фашизм вабосини йўқотолмас эди. Айни ана шундай қаттол қарорлар туфайлигина совет армияси урушнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳам армияни бошқариш тажрибасига, ҳам бутунлай янги, самарали қуролларни ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлди. Демак, “**агар-магар**” тарихий воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилиш, фикр юритиш, мулоҳаза-ю мушоҳада қилиш асосида ибратли, асосли хулосалар чиқариш воситасидир.

Учинчи йўналиш: илмий-оммабоп тадқиқот усули. Бунда тарихий воқеликлар ва жараёнлар бир ҳовуч мутахассислар учун эмас, кенг китобхонлар оммаси учун яратилади. Бунда илмий фундаментал тадқиқот муайян даражада энгилроқ услубда ёзилади, воқеалар баёнида нисбатан жўшқинроқ, ширали бадий публицистик усулларда кенгроқ фойдаланилади.

Бунда бадий сўз имкониятларидан, публицистик таҳлил усулларидан кенг фойдаланиш мумкин. Натижада, тарих жозибador, ҳароратли ҳар қандай ўқувчи қалбини жунбушга келтирадиган услубда баён этилади. Бунга, албатта, Фирдавсий “Шоҳнома”сини, Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулки аҷам” асарларини, Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” китобини, П.Бюкененнинг “Ғарбнинг ҳалокати” (“Смерть Запада”), Ф.Фукуяманинг “Тарихнинг интиҳоси ва сўнгги одам” (“Конец истории и последний человек”), “Улкан портлаш” (“Великий разрыв”), С.Хантингтоннинг “Цивилизациялар тўқнашуви” (“Столкновение цивилизаций”), Э.Тоффлернинг “Учинчи тўлқин” (“Третья волна”) асарларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Тўртинчи йўналиш: узлуксиз таълимнинг барча босқичларига мўлжалланган дарслик ва қўлланмалар. Бунда расман тасдиқланган намунавий дастур асосида белгиланган мавзулар ва ажратилган соатлар доирасида муайян давр тарихи ёритилади. Дарслик, айтиш мукинки, **соф фундаментал тадқиқот билан илмий публицистик усул қоришиб кетган, ватанпарварлик туйғуси аниқ сезилиб турган услуб танланса мақсадга мувофиқ бўлади.** Шунда ўқувчи тарихдан зерикмайди. Унга ҳурмат ва муҳаббат билан қарайди. Аждодларимиз зафарларидан қувонади, таназзулларидан сабоқ чиқаради. Тарих улуғ мураббий эканлиги ана шу ерда ўзини намоён этади. Дарслик, албатта, замонавий педтехнологиялар ва тушунтириш усулларидан кенг фойдаланилган, қатъий талаб ва мезонларга риоя қилинган ҳолда тайёрланиши лозим. Яна шуни айтиш керакки, айрим пайтларда гўёки мустақиллик даври тарихи ҳалигача ёритилмаган, бу давр тарихини яратиш зарур, деган гаплар қулоққа чалинади. Ана шунда ҳақли савол туғилади. Агар ҳозиргача мустақиллик даври тарихи яратилмаган бўлса, умумтаълим мактаблари, касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейлар ўқувчилари, олий таълим муассасалари талабалари 25 йил мобайнида тарих фанидан нимани ўқишди? Ўқитувчилар нималарга суяниб машғулотлар олиб боришди? Ҳақиқат шундаки, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И. А. Каримовнинг Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан 1996 йили Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият бошқаруви академияси (ҳозирги давлат бошқаруви академияси) қошида “Ўзбекистоннинг янги тарихи” маркази таъсис этилди. Йирик олим ва мутахассислардан иборат илмий жамоа шакллантирилди. Натижада, 2000 йили “Ўзбекистоннинг янги тарихи” рукнида 3та салмоқли китоб – “Чоризм даври тарихи”, “Совет мустамлакачилиги даври тарихи” ва “Миллий истиқлол даври тарихи” нашр этилди. Хусусан, мустақиллик даври

тарихига доир китоб 2011, 2013-йиллар тўлдирилган ва қайта ишланган ҳолда оммавий нусхаларда чоп этилди. 2000 йилдан кейин юқоридаги китоб асосида умумтаълим мактаблари, академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари учун расман тасдиқланган намунавий дастурлар асосида турли муаллифлар томонидан қатор дарсликлар яратилди.

Ҳамма гап шундаки, замоннинг шиддати тез. Ислохотлар жараёни тобора авж олмоқда. Натижада онгимиз ва тафаккуримизда жиддий ўзгаришлар, янгиланишлар, эврилишлар содир бўлмоқда. Кечаги айтган гапимиз бугуннинг талабларига жавоб беролмай қолмоқда. Ана шу нуқтаи назардан ва катта эҳтиёждан келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг мустақиллик даври тарихини қайта яратиш давр талаби бўлиб қолмоқда. Агар масалага ана шундай ёндашсак, адолатли хулосага келган бўламиз.

Маълумки, шўро ҳукумати даврида халқни атайлаб саводсиз қилиш, ўз ўтмишидан ажратиб қўйиш, аждодлари, наслу насаби ва бутун тарихдан беҳабар қилиш сиёсати мавжуд бўлиб, у давлат сиёсати даражасига кўтарилган, коммунистик мафқуранинг бутун мазмун-моҳиятини ташкил этган эди. Шунинг учун ҳам ёзилаётган илмий китоблар нуқул воқеалар баёнидан иборат бўлиб, маълумотнома тусини олган эди. Ижтимоий сиёсий жараёнларга бундай юзаки муносабат ва тарихий саналарнигина санаб ўтиш каби марксизм-ленинизм деб аталган тарих фани методологияси яратилди. Бу методологиянинг асосий мақсади одамлар онгини захарлаш, улар фикрини чалғитишдан иборат эди. Шунинг учун ҳам, энг аввало, юз берган воқеалар ва тарихий жараёнлар ниҳоятда жозибасиз, ҳароратсиз, ўқувчига таъсир қилмайдиган, унинг қалбидан ва шууридан ўрин олмайдиган, аксинча уни зериктирадиган ва охир-оқибатда эса бутун тарихдан, ўз ўтмишидан ихлосини қайтарадиган қилиб баён этилди.

Натижада миллатларни йўқ қилиб ташлаш, фуқаролар қалбидаги миллий ғурур, миллий ифтихор туйғуларини сўндириш, улар дунёқарашини чегаралаб қўйиш учун ҳаракат қилиндн. Ўзига ҳам, ўтмишию келажагига ҳам бефарқлик ва лоқайдлик билан қарайдиган аҳоли қатлами – оломон «тарбия»лаб етиштирилди.

Тарихнависликда шўро даврида шаклланган биқик «методика» барча тарихга қизиқувчиларни ва ўрганувчиларни қолипга солиб қўйди. Юз берган ходисалар ва ижтимоий-сиёсий воқеалар атрофида фикрламасдан, фақат баёнчилик билан шуғулланиш, хабаркашлик тенденцияси вужудга келди. Бора-бора бу илмий «мактаб»га айланди. Бу номақбул мактабнинг эса ниҳоятда ночору нотавон, ғоявий жиҳатдан бузук, мафқуравий жиҳатдан айниган, илмий жиҳатдан сохталашган, сиёсий жиҳатдан яроқсиз илмий

услуги ва ҳаётдан узилган ақидаси вужудга келди. Натижада мужмал, тўмтоқ, қуруқ баёнчилик асосида ёзиш каби “академик” услуб пайдо бўлди. Қанчалик тушунарсиз, зерикарли қилиб ёзсангиз илмий, жозибадор ва таъсирчан ёзсангиз, илмийликдан узоқ, газета тили деб баҳоланадиган бўлди. Афсуски, бундай қарашлар ҳозир ҳам мавжуд.

Тарихга муносабатнинг ўзгараётганлиги ва тобора жиддий тус олаётганлиги ижобий ҳодиса. Бироқ, ҳамон шошма-шошарлик, масалага юзаки ёндашиш, ҳар томонлама пухта ўрганмасдан хулосалар чиқариш иллатлари бизни тарк этгани йўқ. Натижада илмий ҳақиқатдан узоқ, тарих ҳақиқати бузилган дарсликлар пайдо бўлмоқда.

Тарихнавислигимиздаги яна бир муаммо шундаки, биз ҳамон мустақил фикрга эга бўлолмаяпмиз. Ҳамон кимларнингдир сохта ғояларига таянамиз. Маълумки, собиқ шўро тузуми даврида олимларимиз ҳар бир фикр-мулоҳазасини марксизм-ленинизм классиклари уйдирмаларидан кўчирмалар олиб «асослаб» беришарди. Истиқлол йилларида ҳам ўзларининг илмий жиҳатдан ожиз ва ночор «фикр»ларига четдан тиргак излаётган тарихчиларимиз йўқ эмас. Айниқса, бир пайтлар «Илмий атеизм» фанининг дарғалари ҳисобланган айрим олимларимиз бугун тарихимизни буткул диний йўсинга буриб юбориш билан овора бўлмоқдалар. Баъзилар ҳатто юртимизга ислом дини кириб келгунга қадар бўлган даврни «мажусийлик», «жоҳилият» даври деб атай бошлади. Боболаримизнинг Исломгача бўлган буюк ватанпарварлик жасоратларига тўла тарихига, улкан бунёдкорлик, юксак маданиятига нописанд муносабат яққол сезилмоқда. «Жоҳилият» даври атамаси замирида Исломгача бўлган даврни камситиш мазмуни ётмайдами? Демак, халқимиз тарихининг ўзига хос атамаларини тўғри белгилаш вазифасини тезроқ ҳал этмоғимиз керак.

Тарих – тафаккур маҳсули. Ўтмишимизда бўлган ҳар бир ҳодиса маънавий-руҳий, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсирида юз берган. Демак, унга назар солганда, воқеалар замиридаги мантиқ, демография, этнография, фалсафа, руҳият, сиёсат, иқтисод, қўйингки, ҳар бир даврнинг ўзига хос шукуҳи-ю ташвишлари, севинчу изтироблари кўзга яхлитлигича яққол ташлансин. Онгимиз ва шууримизга мустаҳкамроқ ўрнашсин. Ана шунда кишини фикрлашга, ўтмишни идрок қилиб, зафарли ва ситамли онларни чуқур ҳис этиб, келажакни ақл йўриғи билан белгилашга ёрдам беради. Тарихнинг тафаккур маҳсули ва улуғ мураббийлиги, олий қадрият эканлиги ана шу билан белгиланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, тарихнавислик бевосита мантиқ, фалсафа, ҳуқуқ, жамиятшунослик, сиёсатшунослик,

руҳшунослик ва бадиият билан узвий боғланган ҳодиса. Буларни бири-биридан ажратиш мумкин эмас. Мабодо ана шу унсурларнинг бири етишмаса, номукамалликка йўл қўйган, тарих ҳақиқати ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар мантиғини бузган бўламиз. Фақат, маълум бир давр тарихи устида ишлар эканмиз, энг аввало, тарихнавислик нуктаи назаридан иш тутиб, бошқа унсурлардан ёрдамчи, тўлдирувчи восита сифатида фойдаланмоғимиз лозим. Жумладан, **биринчидан, ҳар бир тарихий жараён, ижтимоий-сиёсий воқелик қандайдир сиёсий манфаат асосида дунёга келади.** Айниқса босқинчилик, бир ҳукмдор томонидан иккинчи бир мамлакатни забт этиш жўғрофий-сиёсий стратегик мақсад эканлиги табиий ҳол. Шунинг учун ҳам айтиш мумкин ана шундай жараёнларни ўрганаётганда, уни баҳолаётганда сиёсий мезонлар нуктаи назардан туриб ҳам баҳолаш зарур.

Иккинчидан, тарихнинг иқтисод билан боғлиқлиги ва манфаатлар. Давлатлар ўртасидаги ўзаро низолар ва босқинчилик ҳаракатлари бевосита мағлуб мамлакат ва халқ иқтисодий имкониятларини зўравонлик билан ўзлаштириш, тарихан шу заминда яшаб келган халқ бойликларини талон-тарож қилиш, ер ости ва ер усти бойликларига эгаллик қилиш мақсадининг маҳсулидир. Демак, халқлар ва мамлакатлар тарихи ўрганилганда унинг иқтисодий имкониятларига эътибор бермоқ лозим.

Учинчидан, тарихий жараённинг мантиқ билан боғлиқлиги. Муайян бир ҳодисанинг нима учун бошқа шаклда эмас, айнан шу шаклда, нима учун олдинроқ ҳам эмас, кейинроқ ҳам эмас, айтиш мумкин шу пайтда юз берганини ўрганиш билан белгиланади. Зотан, ҳар қандай воқеа тагида мантиқ ётиши шубҳасиз. Акс ҳолда мамлакатлар, салтанатлар орасидаги курашлар мақсадсиз ва натижасиз бўларди.

Тўртинчидан, масаланинг фалсафа билан боғлиқлиги шундаки, тарихий ҳақиқат фалсафий тафаккур орқали таҳлил қилинса, ўқувчи фикрлашга ўрганади. Тарихни ўқиш ва тарихий жараёнларни ўрганиш асносида унинг мушоҳадаси кенгайди, дунёқрашини ўзгаради, тафаккури бойийди.

Бешинчидан, тарихни жамиятшуносликдан алоҳида қилиб, ажратиб олиб ўрганиб бўлмайди. Чунки, ҳар қандай тарихий жараён маълум бир жамиятнинг маҳсули бўлиб, унинг ижтимоий сиёсий ва маънавий кифасини белгилайди. Ҳар қандай жамият эса одамлар тафаккури ва ҳукмрон сиёсат маҳсулидир. Демак, маълум бир даврда, муайян жамиятда юз берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўша жамиятда ва ўша даврда мавжуд бўлган муҳитдан келиб чиқиб таҳлил қилинмаса, ўз исботини ва мантиғини топа олмайди.

Олтинчидан, тарихнинг рухшунослик билан боғлиқ жихатлари бевосита ҳар бир давр одамлари психологияси, ҳаётга муносабати, воқеликни идрок қилиш қобилияти, турмуш тарзи билан белгиланади. Уларни ҳисобга олмай, четга суриб қўйиб, фақат саналар саноғи билан шуғулланиш тарихнавислик нуфузини туширади, мавқеини пасайтиради. Муаррихнинг имкониятлари чекланганлигини кўрсатади.

Еттинчидан, тарихнависликнинг бадиият билан боғлиқлиги бу бевосита муаррих ижодий услуби, унинг воқеа ва ҳодисаларга ёндашиш усули, тадқиқот объектини қанчалик чуқур ўрганса, ўз хулосаларини шунчалик ёқимли шакл ва жозибали тил билан ифодалаб бериши билан белгиланади. Ифодада ҳарорат, қалб кўри бўлиши керак. Акс ҳолда ўқувчини зериктирадиган, охир-оқибатда эса ўз ўтмишидан кўнглини совутадиган бедаво «асар» пайдо бўлиб қолади. Афсуски, бундай асарлар бизда оз эмас.

Энди биз муаррихлар олдида ҳам тадқиқотчилик, ҳам фуқаролик бурчи турганини, бир елкамизда тарихга холислик, илмий ҳақиқат билан қараш юки, иккинчи елкамизда эса Ватан ва Миллат олдидаги жавобгарлик, ўтмишимизни асраш, аждодлар руҳини эъзозлаш ва келгуси авлод олдидаги қарздорлик юки борлигини бутун вужудимиз билан англамоғимиз керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 173 б.
2. Каримов И. Ўзбекистон халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 447 б.
3. Беруний А. Р. Танланган асарлар. – Т.: Фан, 1968. – 406 б.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
5. Жўраев Н. Тарих фалсафаси. – Т.: Маънавият. 1999. – 192 б.
6. Поппер К. Ницета историцизма. – М.: Прогресс, 1993. – 186 с.
7. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. – М.: Прогресс. 1991. – 592 с.